

КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ В СИСТЕМАТА НА ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИТЕ СРЕДСТВА

I. УВОД

Книжовно-разговорната реч и художествената литература се пресичат в драматургичната диалогична реч и отразяват лингвистичните особености на първата и функционалните характеристики на втората. Недостатъчно изучени са функционалните особености на книжовно-разговорната реч /КРР/ и как чрез тях се вмества в системата на характерологическите средства на драматургическия текст.

Настоящата разработка е част от по-задълбочено изследване на проблема на основата на драматургичния текст /ДТ/, в частност пиесите на Станислав Стратиев "Римска баня", "Сако от велур", "Рейс "Максималист".

II. КАТЕГОРИИ НА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

2.0. С въвеждането на понятието КРР се подразбира предпоставеността, че КРР съществува независимо от факта дали е изследвана достатъчно и дали е съставена нейната граматика, ако въобще е възможно да се състави такава. КРР не може да бъде изкуствена формация¹, обслужваща научните разработки, както и не може да съществува в чист вид. Нейните взаимоотношения с функционалните разновидности на съвременния български книжовен език постепенно изграждат облика ѝ и критериите за самоопределението ѝ². Характеризирайки я маркири може да я групират и прегрупират в носещи различни белези формации³ и това още веднъж подкрепя схващането за нейната подвижност и изменчивост, за невъзможността ѝ като чист вид реч, за относителната фиксираност на нейните модули.

В настоящата разработка се посочват три характеризиращи КРР категории: общност, обобщеност и отворена завършеност.

2.1. ОБЩНОСТ

КРР се явява речева общност, тъй като закономерно е разложима на поредица отделни единичности, т.е. инварианти на книжовността, маркирани с белезите на различните функционални стилове. Тези инварианти са нормативни, конвенционални, конституативни; чрез знаците на даден професионален, етнически или друг вид социум могат да бъдат

стилизирани и кодирани, но не и самостоятелни, обособени и систематизирани инварианти. Книжовността е обединяващият общността белег, но нейната инвариативност е непредсказуема. Маркерите на различните функционални стилове са белезите, изграждащи стилизацията на КРР като общност, с която тя неизбежно съществува и, нещо повече, благодарение на която се осъществява комуникативността на речта. Ето защо се подлага на дълбоко съмнение възможността за кодифицируемостта и системността на инвариантите ѝ, както и надеждността за написването на граматиката ѝ.

2.2. ОБОБЩЕНОСТ

Като категория обобщеността предполага съществуването на всички инварианти смесено, като взаимопроникуващи, преливащи една в друга формации, а не в чист вид на отделни единичности. Белезите на различните функционални стилове внасят единичните характерни особености, присъщи на определен стил, но те не оформят КРР като отделен стил; тук можем да говорим за стилизация по посока на официално-деловия, художествения, научния, битово-разговорния и т.н. стилове, но не и за отделен книжно-разговорен стил или за КРР като функционален стил.

В бинарното единство език-реч КРР се делява не подсистема на речта, а именно обобщеност на речта като система, подчиняваща се на определени закономерности. И не на последно място точно тази категория повелява възвръщането на КРР отново и отново в биосферата на живота и обобщаването от нея чрез езиковия материал. Тук тя резонира и в този резонанс осъществява себе си именно като общност на инварианти и тяхна обобщеност, което е и мотивация на нейното предназначение.

2.3. ОТВОРЕНА ЗАВЪРШЕНОСТ

Езикът е отворена система, която внася белезите си на отвореност и в бинарното единство език-реч. Развитие на книжовността като обединяващ общността белег е относително завършен. Аксиоматично се приема, че ще продължават да се осъществяват и относителни влияния, и относителни промени и в езика като система, и в книжовността като основна характеристика, а закономерностите им остават неподвижни. Необхватни и неклассифицируеми в краен брой се явяват и маркерите на КРР с проницаема възможност⁴, т.е. тези, които осъществяват взаимопроникуване на инвариантите, преливането им един в друг и недиференцираността им.

Като общност на инварианти на книжовността и обобщеност на речта като система КРР се характеризира и с отворена завършеност,

категория, произтичаща от първите две. Общността обединява поредица от отделни единичности и е завършена дотолкова, доколкото развитието на книжовността на единичностите е завършено; и е отворена за завършеност дотолкова, доколкото езикът и книжовността са отворени за инвенции. Обобщеността пожелява възвръщане към реалите и обобщеното от нея отваря хоризонтите на тази завършеност за ново завършване, иначе знаците на езика не биха изпълнявали основните си функции – на нови означения и нови значимости в поредното зацикляне. Самата цикличност характеризира всяка отворена завършеност.

2.4. Трите категории – общност, обобщеност и отворена завършеност – осъществяват КРР като управлявана от закономерности в непрекъснатото движение. Това установява нейната висока степен на подвижност, променливост и проницаемост, което може да предизвика скептични представи у някои относно възможността за извеждане и описание на речевите правила, кодовете, системността, граматиката на КРР.

III. КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ КАТО ПОРАЖДАЩ МОДЕЛ

3.0. Поради своя конвенционален и книжовен диалогичен характер тази реч заляга като основен принцип на конструиране на ДТ, който е най-„диалогичният“ от всички видове литературни текстове независимо дали се явява киносценарий или театрален сценарий.

За да изясним точно с какво КРР се явява характерологическо средство, трябва да разгледаме и процеса на превръщането ѝ в пораждащ модел.

3.1. Като конструиращ принцип на ДТ КРР функционира със задължителното условие за книжовност, т.е. конституативност и конвенционалност на диалогичната форма и съдържание. От това следва, че тя се възприема от автора и съответно от зрителя/читателя като необходим и еталонен значещ модел при изграждане на художествения текст. Но щом става въпрос за значещ модел, то тогава трябва да говорим за езикови знаци и процеса на означаване с тях.

3.2. Една от най-важните функции на езиковите знаци се състои в обозначаването от тях на предмети, като под предмет – в широк смисъл – разбираме: вещи, свойства, отношения, процеси, явления на природата и на общественния живот, на психическата дейност на хората, на продуктите на въображението, на резултатите от абстрактното мислене⁵. С други думи процесът на обозначаване е неотделим от езиковите знаци, от една страна, и от биосферата, от друга.

3.3. Най-важният момент при изграждане на художествеността, а с това и на характерологическите средства на текста, чрез употреба

та на стилистиката на КРР като значещ модел се явява семиотичният акт⁶, т.е. процесът на означаване на предметите /в горния смисъл/ чрез езиковите знаци на КРР.

Естествено е да се подразбира, че семиотичният акт се предхожда от семантичен акт, тъй като без него е немислимо кое да е означаване и кое да е значещо⁷. В комедийния текст от гледна точка на смислово-значещото им съдържание означаваните предмети са негативно натоварени, те са обект на отрицание, осмиване, подигравки.

3.4. В ДТ на Ст. Стратиев от значещ модел КРР преминава в пораждащ модел, т.е. модел, който ражда нови, допълнителни значения, извън значенията, носещи белезите на книжовността и конвенционалността, но и именно поради тях, когато попадат в съпоставителни позиции с всеобщата негация. Като пораждащ модел тя се основава на взаимоотношенията между отделните диалогични единства, оформяни от репликите, както и на взаимоотношенията на отделните реплики в ДЕ на семиотично-сравнително ниво.

Установи се, че в по-голямата си част в комедийните текстове на Ст. Стратиев КРР се осъществява с висока степен на взаимопроницаемост на нейните стилизирани инварианти, а мощен тласък за пораждаване на нови значения при изграждане на смешното се дава от обобщения характер на речта, който осъществява близостта на значещите на различно стилизираните реплики. Конотативните връзки, осъществявани въз основа на категорията обобщеност на КРР, допринасят за основния смешотворен ефект. Тук КРР осмива самата себе си, защото се противопоставя на собствената си легалност и конвенционалност в сблъсъка между речта и действията на героите, за което ще стане въпрос по-долу.

IV. СТИЛИСТИЧЕСКАТА ЕНЕРГИЯ НА КРР СПРЯМО ПАРАМЕТЪРА "ДЕЙСТВЕНОСТ"

4.0. Стилистическата енергия в разглежданите текстове на Стратиев е в зависимост от различни параметри. В настоящата разработка се имат предвид езиковите знаци на лексикално и на фразеологично ниво спрямо основния параметър на ДТ - действеноост на словото.

4.1. Установи се, че стилистическата енергия въз основа на параметъра "действеноост" на словото придобива голяма мощ в посочените пиеси. Всеизвестен факт е действеноостта на драматургичното слово като необходимо родово качество на драмата. В комедийните текстове тя изпъква с особена яркост именно поради което в историята на комедията са се обособили жанровите класификации: комедия на грешките и комедия на характерите. Тук смешното произтича от сблъсъка на дейст-

внето на словото с поведенческите действия на персонажите, по с различни първопричини на сблъсъка.

4.2. Спрямо параметъра действеност речта на персонажите у Стратиев може да се подреди в система от корелатни двойки, изразяващи отношението на словото към преките действия на героите, а именно: действена/бездействена, провокираща/конформна, подтикваща/примиряваща, атакуваща/защитаваща реч и др. Тук функциите на словото се осъществяват като вид действеност на персонажите, т.е. КРР илюстрира поведенческите реакции, разкриващи се в отношение спрямо речевите.

В изследваните текстове най-ниска фреквентност показват репликите от групата на действената реч, като в пиесата "Рейс" тя клопва към нула, докато най-висока фреквентност имат тези от опозитивната й в същата корелатна двойка, т.е. бездействената реч. С висока честота се характеризират още атакуващата и конформната фразеология.

4.3. След направения анализ репликите в изследвания драматургичен материал бяха обединени във фразеологическа система на основание на тяхната смислова и действена стилистическа енергия и класифицирани, например за пиесата "Рейс" в 7 групи: 1/ риторична фразеология, 2/ афористична фразеология, 3/ фразеология-голо поучение, 4/ фразеология-лъжа, 5/ фразеология-констатация, 6/ фразеология-фактология и 7/ фразеология-пряка характеристика.

В така направената класификация КРР илюстрира със своите специфични функционални белези способността да се явява едно от основните лингво-стилистични средства в драматургията за разкриване на характерите. Стилизираните реплики доизграждат енергията на речта в смисловия и поведенческия план. КРР влиза в системата на характерологическите средства именно с разграничителната си стилистическа енергия, която разкрива смисловите си и действителните си функции чрез взаимодействието си с поведенческите реакции на персонажите.

На КРР като езикова стихия на неповторимото човешко осмислено-жизнено общуване е присъща образно-характерологическата функция. Комуникативната и речемисловната дейност осигуряват осъществяването на всички останали видове дейност⁸, които изграждат образа и характера

4.4. В комедийния жанр езикът на героя е средство за обобщаването на образа като обществено явление, а не на индивидуализирането му. Речевата характеристика в "Рейс" играе структурообразуваща и стилообразуваща роля, както в собствения си езиков план, така и съпоставена на действиен план на пиесата. При това съпоставяне стилизираните реплики наследят с енергия речта.

4.5. Действителната на героите са противопоставени на логико-семантичната система на репликите. Репликите и постъпките на персона-

жите образуват своеобразна система от взаимоотношения на семиотично ниво, чрез които образът получава допълнителна денотация. Към тази система останалите персонажи не остават безучастни. Често в диалога намираме реакции на емоционално-оценъчна експресия: критични бележки за бездействие, упрек за размишаването на реплики и действия, съвети и напътствия за действия. Взаимоотношенията на действията и речта са основополагащи за характера на образа. Те образуват едноличната система от взаимоотношения между реплики и действия на всеки персонаж.

4.6. ЕДНОЛИЧНАТА СИСТЕМА ОТ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ - РЕПЛИКИ/ДЕЙСТВИЯ /ЕСР-р/д/ влиза във взаимодействие със съответните еднолични системи на останалите персонажи. Получава се богата система от нови денотации и отношения между тях. Всяка носи определена информация, има определено съдържание и значения, отнася се към определен денотат. Чрез тях стилистическата енергия на значещите е в непрекъснато движение.

4.7. ЕСР-Р/д е вътрешно обоснована: в нея се намира личностната мотивация на образа и типовата му принадлежност и точно заради това характерологическите функции на КРР се осъществяват основни чрез системата. В текста намираме и сравнението, което всеки символ предполага /имат се предвид имената-символи на персонажите: Разумен, Неразумен, Безотговорен, Влюбен, Влюбена, Виртуоз, Алдомировци, Мъж, Жена/, а именно: сравнението между това, което непосредствено се казва чрез символа, и онова, което би искал да каже, и това, което наистина казва. И всичко е съотнесено към нашите представи за разумност, неразумност, безотговорност, любов, хора на изкуството, селячество. Сравнението е в стълкновение на двете подсистеми: системата от реплики и системата от действия на персонажите.

4.8. Реплика, която не покрива, не потвърждава, не подпомага действието, постъпката, както и обратното - действия, които не утвърждават казаното, не са действено продължение и реализация на езиковия намек, на предположението, на подсказаното - влизат в допълнителни взаимоотношения на противопоставяне, т.е. на контрадетерминация. Детерминиралите някакво действие реплики са "обезвредени" от фактическото бездействие. Несъответствието между реплики и действия увеличава допълнително стилистическата енергия на фразеологията, какъвто е случаят с КРР в "Рейс".

Ето как се развиват взаимоотношенията реплики/действия в поезията: Пофьорът на градския рейс се е самоотлъчил от маршрута и с бясна скорост е поел към Кондривница, за да си купи хляб. Персонажите-пътници са поставени пред алтернативата да вземат някакво реше-

ние и да намерят изход от създалата се ситуация, която застрашава живота им. Те непрекъснато се подканят да действат, но фактическо действие няма, както и решение за изход от положението няма. И така до края на пиесата, минавайки през кулминацията на освирепелата тъпа. Ето и набор от реплики, характеризиращи отношението реплики/действие:

1. Най-напред трябва да сондираме – да разберем в какво настроение е, весел ли е, ядосан ли е, за да знаем как да подходим.

2. Не можем да стоим със скръстени ръце и да разчитаме на слепата случайност... Трябва да действаме!...

3. Когато трябва да действаме, ние се караме... Просто не виждам как ще се справим с положението.

4. Ти да беше отишъл при шофьора, не да ми философстваш сега. Да философства всеки знае.

5. А вие вместо да ме иронизирате, кажете какво да правим.

6. Какво да правим? Какво да правим?

7. В следващата вече можем да се блъснем. Какво да правим? Всяка секунда е скъпа. Отнася се за живота ни!

8. Абе ще действаме. Нали знам колко ще действаме!

9. Аз предлагам да пийнем малко.

В така посочения хронологичен ред на репликите контрадетерминацията е в нисходяща степен. Докато в първите реплики детерминацията предполага активна поведенческа реакция, готовност за предприемане на действие, подканване, които фактически се контрират от действителното поведение на героите, то при последните две реплики контрадетерминацията липсва, защото при тях речта детерминира и самото действие в ситуацията, т.е. действителното бездействие.

4.9. Освен с вътрешно обосноваване ЕСВ-р/д се характеризира и с външна насоченост – за предаване на мисълта на адресата. В речевото поведение това външно обосноваване носи характера на обществена връзка на адресанта и адресата. В нея се очертава многообразието на кодовете и стилизацията на речта, езиковите структури, характерни за даден социум. Те стават израз на вастовата принадлежност на личността:

1. Никога не пътувам с градския транспорт, по-в този квартал въобще не минават таксите. /Виртуоза/

А когато го карат да посвири на шофьора, за да го склони да върне рейса в града, възкликва:

2. Да посвира? Аз?... Аз? Виртуоза, който съм свирил пред краля и кралицата на Белгия? Който имам втора награда от конкурса в

Ланжевен, комуто е ръкопляскала английската кралска опера?... Аз, който разплаках Орацио Фругони? Аз да посвирия?! На някакъв си шо-фьор??!!!!

Характерни за Неразумния например са репликите-ехо на тези на Разумния, които изразяват пълно съгласителство. Като езиково-стилистично средство КРР разкрива напълно неговия характер:

1. Другарят е абсолютно прав.
2. То е ясно.
3. Абсолютно вярно.
4. Аз съм съгласен.

Една голяма група от реплики изразяват опозиция, друга - ожесточението на тъпата, в които характерологическите функции на КРР доизграждат образите.

Бездействието в пиесата се наслаждава от различните съотношения между репликите и действията на персонажите и обобщава характерологията на речта. То изгражда еднопосочно чрез сблъсъка на речевата и поведенческата енергия типизацията на образите-символи, градиращи до гротески. Характерът на ЕСВ-р/д се разнообразява и обогатява, ако се приведат примери и от анализа на другите пиеси.

V. НЯКОИ ИЗВОДИ

5.0. От общата текстова линейност на ДТ основният обем съставлява КРР и в настоящата разработка се е целяло анализирането само на някои нейни характерологически функции в драматургичното текст-но цяло. Посочените изводи за КРР като характерологическо средство са една малка част, извлечени от представения анализ.

5.1. Поради приоритетната позиция на КРР в ДТ, последната се издига до принцип на конструиране на текста, което само е отбелязано и в настоящия материал е представено аксиоматично.

5.2. Друга важна роля на КРР в ДТ е функционирането ѝ като характерологическо средство, тъй като е основен езиков материал за изграждане на образите на персонажите в пиесите.

5.3. КРР, материализирана в репликите на героите, встъпва в различни взаимодействия, в които реализира тази своя функция. Разгледани са някои от тези взаимодействия въз основа на параметъра действеност на драматургичното слово, а именно: речево поведение и действие на персонажа /р/д/ в ЕСВ и взаимоотношения между ЕСВ-р/д на отделните персонажи.

5.4. Ефектът на контрадетерминацията, който се състои в противопоставянето, въз основа на параметъра действеност, на речта и

действията на един персонаж, е основен носител на характерологическите функции на КРР.

5.5. Въз основа на ефекта на контрадетерминацията спрямо параметъра действеност е и направената класификация на репликите в система от корелатни двойки, която е представена само като резултат от анализа, тъй като се явява достатъчно голяма тема за отделна разработка.

5.6. Посочената втора класификация на фразеологичната система на КРР в разглежданите пиеси е на основание на смисловата и действената стилистична енергия в съответствие с параметъра стилизираност, с което също само се маркират някои от характерологическите функции на КРР спрямо този параметър.

5.7. В така предложената фразеологическа система на пиесата "Рейс" езикът манифестира разнообразни аспекти на конвенционални поведенчески модели, на които въз основа на параметъра действеност контрастно се противопоставят най-неконвенционални, най-неочаквани, най-недетерминирани, а напротив - изкривени, деформирани, обезобразени норми на човешко поведение. Контрадетерминацията се явява похват за типизация и изграждане на характерологията на образите, чрез който КРР приоритетно се нарежда в системата на характерологическите средства като основно.

5.8. В настоящия материал се поставя, но не се анализира много важният въпрос за стилизацията на КРР и взаимоотношенията между различно стилизираните реплики въз основа на параметъра стилизираност на КРР, който също е тема на отделна разработка.

VI. ОБОБЩЕНИЕ

От така направените анализи на фразеологично ниво и извлеченията от тях изводи може да се обобщи, че КРР, съотнесена към параметрите действеност на драматургичното слово и стилизираност на речта, функционира с мощен стилистичен енергиен фонд, за разкриването на който са необходими задълбочени и многоаспектни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вж. Б. Байчев, За градския езиков бит. (Проучването е поместено в настоящия сборник).

2. Вж.: Хр. Станева, Книжовно-разговорната реч и другите функционални стилове на съвременния български книжовен език;

Р. Йосифова, Място на книжовно-разговорната реч в системата на общонародния език. (Проучванията са поместени в настоящия сборник).

3. Б. Байчев, пос. . . съч.

4. Вж. Б. Байчев, пос. . . съч.

5. Вж. А. Д. Гетманова, Логика. М., 1986, с. 18.

6. Вж. А. Ф. Досев, Проблемът за символа и реалистичното изкуство. С., 1989, с. 97.

7. Вж. А. Ф. Досев, цит. съч., с. 98-99.

8. Вж. Г. А. Мартинович, К проблеме онтологии языка. ВДУ, сер. 2, 1989, вып. 3, с. 54.